

Marko Zajc ●

KAZINA SKOZI ČAS

Beseda kazina izhaja iz italijanske besede casa (hiša) in je prvotno pomenila vrtno hišico sredi vrtov, kjer si je italijanska baročna gospoda krajšala čas. Casino se je imenovala tudi hiša v vojašnicah, kjer so se zbirali oficirji pri pogovoru in igrah. V teku 18. stoletja je Kazina prešla v meščansko življenje in postala elitno družabno središče. Povezana je bila z gledališčem, igralnico in kavarno, kamor so imeli dostop samo povabljeni gostje, ki so se redno dobivali ob igrah in razgovoru. Z razmahom tiska so kazine postale tudi čitalnice.¹

Ljubljanska elita, ki je bila ujeta med italijanskim in nemškim svetom, te mode seveda ni mogla ignorirati. Kazina se je v mestu pojavila že pred letom 1775, ko je imela sedež v deželnem dvorcu – lontovžu (danes sedež SAZU). Kmalu je

1 Enciklopedija Slovenije 5. Kari-Krei. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1991, str. 39; Brockhaus' Conversations-Lexikon, Vierter Band. Leipzig : Brockhaus, 1883, str. 41.

postala najelitnejše zbirališče visoke družbe v mestu. Iz časa Ilirskih provinc je ohranjen prvi statut društva, po katerem je namen Kazine pospeševanje trgovine, izobrazbe »okusa našega časa« ter seveda »za izobražene kroge primernih zabav«. Zato mora društvo priskrbeti tudi čitalnico s koristnimi časopisi ter »odstraniti vse, kar bi motilo mir.« Po koncu Napoleonovih vojn je imela Kazina središče v Gosposki ulici, člani pa so bili vse uglednejše osebe tedanje Ljubljane, tudi pripadniki kulturne elite, npr. Matija Čop in France Prešeren. V novih pravilih društva iz leta 1834, je kot prvi namen zapisana višja izobrazba, seznanjanje z dogodki iz političnega in literarnega sveta ter zabava v krogu dostojnih ljudi: »Vsakdo, ki hrepeni po višji izobrazbi, čuti potrebo, da se seznanj z zanimivim čtivom znamenitih dogodkih iz političnega in literarnega sveta, in da stalno zasleduje vse, kar prinaša čas s seboj najvažnejšega; nič manj pa ne čuti vsakdo, kako blagodejno vpliva izprememba, ko zamenja resno poslovno delo z družabno zabavo razne vrste v krogu dostojno veselih ljudi.« Poudarili so tudi pospeševanje »vsega dobrega in občekoristnega za vzbujanje in širjenje zvestega čuvstvovanja za cesarja in domovino, za udejstvovanje na polju dobrodelnosti za trpeče sobrate v slučaju nesreče in potrebe.« Ker jih je pestila prostorska stiska, so v pravilih potarnali, da »mora biti število društvenih članov ljubljanske kazine odvisno od društvenih kazinskih prostorov.« Da je kazinska dejavnost temeljila na novi samozavesti meščanstva dokazuje člen, ki določa, da lahko postane član društva vsak izobražen Ljubljančan ali tujec brez razlike stanu. »V kazini imajo vsi člani enake pravice in dolžnosti, ki jih določajo pravila.« Člani so se delili na redne in izredne. Izredni člani so lahko postali tisti, ki niso imeli stalnega prebivališča v mestu. V tej kategoriji so imeli prepričljivo večino oficirji. Društvena pravila so določala, da »morejo biti članice društva tudi dame.«²

Članstvo društva je naraščalo, zato se je vodstvo odločilo za gradnjo posebne stavbe. Kako so si predstavljali novo poslopje, odkriva zanimiv poziv članom z naslovom »Projekt za izgradbo kazinskega poslopja v Ljubljani«, ki ga je leta 1834 izdala direkcija kazinskega društva. V pozivu so obrazložili, »da za sedanje tako utesnjene prostore plačamo precej visoko najemnino, da se bo po preteku štirih let, ko poteče naša pogodba, mogoče ta najemnina celo povišala in da bodo, če ostanemo dalje časa v teh prostorih, nastali precejšnji popravni stroški.« Poleg tega so stroški, ki jih namenjajo za adaptacijo, za njih povsem izgubljeni.

2 Ivan Lah: Ob stoletnici ljubljanske Kazine. V: Kronika slovenskih mest, 3, 1936, št. 3, (dalje: Lah, Ob stoletnici ljubljanske Kazine), str. 203

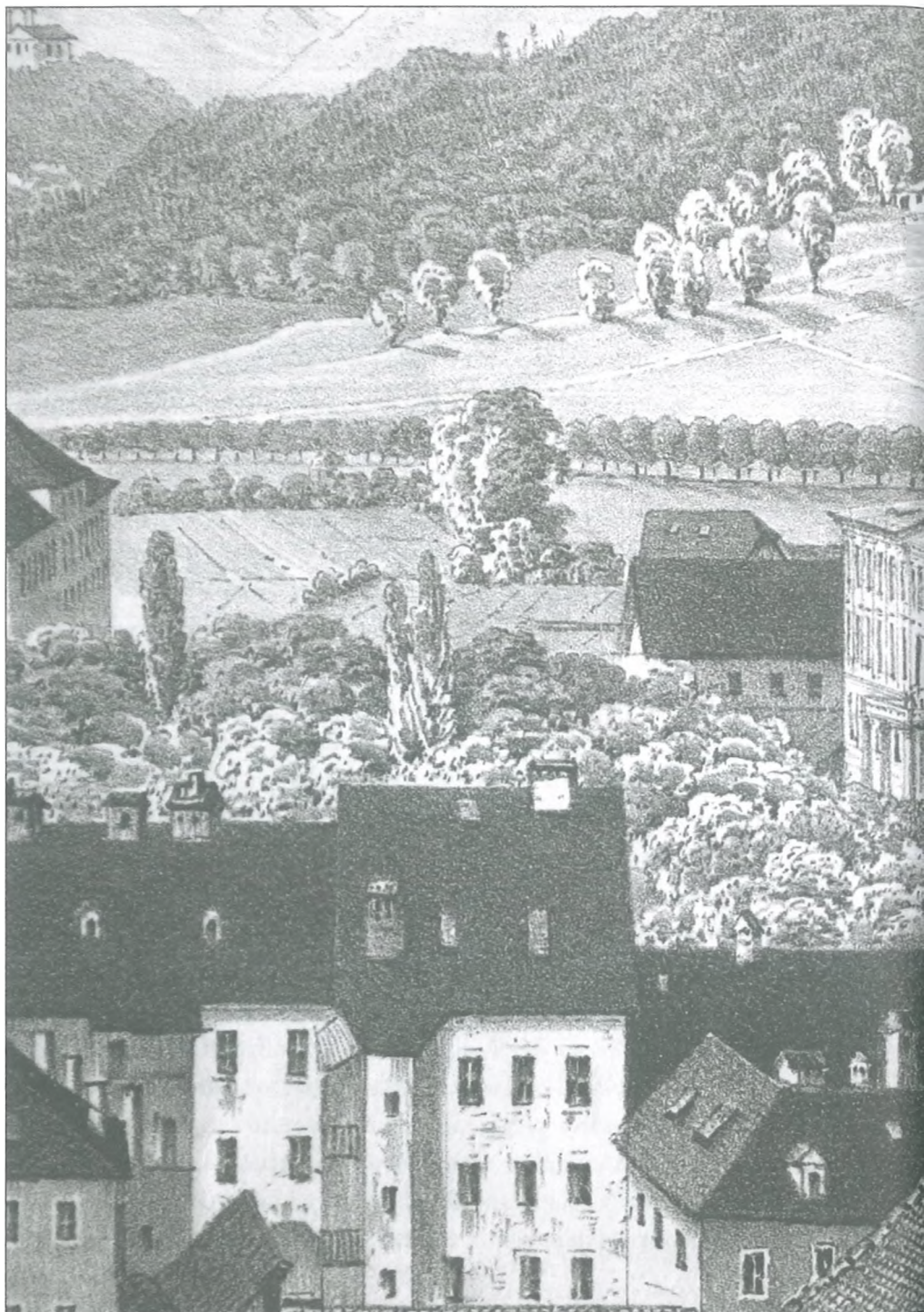
Direkciji društva je v oko padla nezazidana parcela na severni strani parka Zvezda. »Ta prostor je last naše mestne občine in bi se dalo brez težave doseči, da bi ga mesto prepustilo društvu; poleg tega je ta prostor kar najbolj primeren, da se na njem zgradi tako društveno poslopje, ker leži v sredi mesta, je svetel in zračen ter ima zdravo lego; je od vseh strani dostopen in se ni bati kakih sitnosti od strani sosedov. Poslopje v takem kraju bo imelo tudi večjo vrednost, s čimer bo podana večja garancija za deležnike. Jasno je tudi, da bo tu nameravana hiša v okras mestu in da bo poleg stoječa Zvezda s tem, da bo stalo ob nji društveno središče, postala stalno kraj zabave in razveseljevanja.«³

Predvidena razporeditev prostorov je bila naslednja: v pritličju kavarna z biljardom za širše občinstvo, dve igralni sobi, kuhinja in stanovanja za kavarnarja in služinčad. Prvo nadstropje je bilo določeno samo za člane društva. »V tem nadstropju bo: velika biljardna soba z dvema biljardoma, dve jedilni in kadilni sobi, kuhinja, dve čitalnici in velika dvorana za 400 oseb, dve igralni sobi za nekadilce in dve jedilnici; vse sobe naj bodo po možnosti med seboj v zvezi. Tudi stanovanje za kustosa bi bilo najbolj primerno v tem nadstropju. Drugo nadstropje naj bi se tako uredilo, da bi se lahko oddalo stanovanje, a ne več ko dvema družinama. Poslopje mora biti tako zidano, da bi v primeru potrebe lahko preneslo tudi tretje nadstropje.« Stavba mora biti zgrajena »solidno in okusno«, zato bo »društvo pozvalo več tukajšnjih in zunanjih arhitektov, da napravijo z ozirom na stavbišče, velikost in potrebe društva načrte in jih pošljejo s proračuni odboru, ki si bo med njimi izbral najboljšega. Sprejeti načrt bo primerno nagrajen, drugi se bodo na zahtevo vrnili.«⁴

Stavba, ki so jo dogradili leta 1837, je ostala središče družabnega življenja celotne ljubljanske elite vse do šestdesetih let 19. stoletja, ko se je ljubljansko meščanstvo začelo deliti na slovenski in nemški del. Kazina se je v slovenski javnosti iz središča celotne mestne elite postopoma spreminjala v »trdnjavo« kranjskih Nemcev, kljub temu so nekatere prireditve še naprej obiskovali tudi slovensko čuteči meščani, nad čemer se je pogosto zgražal slovenski tisk. Pomemben del družabnega življenja v Kazini so tudi v drugi polovici 19. st. predstavljali častniki, saj je bil njihov kazino pridružen kazinskemu društvu. Vsi častniki so bili člani ljubljanskega kazina in so predstavljali večino njegovega članstva. Sodeč po posameznih novicah v časopisih naj bi v kazinu prihajalo

3 Prav tam, str. 204.

4 Prav tam, str. 205.

Kazina z okolico v drugi polovici 19. stoletja

do notranjih trenj, častniki pa naj bi se prizadevali, da bi društvo ostalo čim bolj nevtralnno.⁵ Kljub temu je bil nemški sloves hiše ob parku Zvezda iz desetletja v desetletje močnejši. Že leta 1867 je na sojenju zaradi izgreda pri Šantlovi veži, kjer so se prvič fizično spopadli pripadniki Sokola in Turnvereina, slovenski udeleženec pričal, da so, »ko je ob treh zjutraj v družbi treh tovarišev prišel iz čitalnice, slišali, kako Nemci, zbrani pred kazinom, na ves glas govorijo o surovem slovanskem ljudstvu. To jih je užalilo in razburilo.«⁶ Čeprav so ljubljanski nemško-liberalno usmerjeni meščani 7. julija 1868 ustanovili Ustavoverno društvo v dvorani Filharmonične družbe, pa so se srečevali tudi v kazinskem društvu, kjer so pogosto organizirali svoje prireditve. Tako so 10. aprila 1876 v salonu Kazine organizirali veliko slovesnost v čast 70. rojstnega dne pesnika in politika grofa Aleksandra Antona Auersperga. »V dvorani, okrašeni z grbi avstrijskih provinc in velikim obeliskom, postavljenim v slavljencevo čast, se je zvrstilo mnogo zdravic.«⁷ Pripadniki slovenske elite so prireditev demonstrativno bojkotirali. Deset let kasneje (slavljenec je umrl v letu svoje sedemdesetletnice), natančneje 3. junija 1886, so Auerspergu odkrili spominsko ploščo na vogalu pri križevniški cerkvi. Tokrat slovensko usmerjeni Ljubljancani prireditve niso zgolj bojkotirali. Pred Kazino, kjer so imeli turnarji banket, je razburjena množica Ljubljančanov »pozdravljala« udeležence nemške prireditve z glasnim kričanjem in žvižganjem.⁸ Časopisni organ ljubljanskih Nemcev Laibacher Wochenblatt je zapisal, da je moralni začetnik izgredov občinski svet, ker je bojkotiral slovesnost. »Med drhaljo, ki je motila slovesnost, je prednjačila predvsem slovenska gimnazijska mladina. Naščuvana po nacionalnih časopisih, je med slovesnostjo žvižgala in psovala sodelujoče.« Slovenski narod je vse skupaj videl nekoliko drugače. Nekajtisočglava množica »se je preselila pred Kazino in tam trmasto vztrajala, ker je vedela, da v osovraženi stavbi rajajo sovragi slovenstva. Ko se je zvečerilo, je oblast postala zaskrbljena in turnarjem so naročili, naj zabavo končajo. Ob enajstih je pritekel oddelek vojakov in so se ob stranskih vratih Kazine postavili 'v kare'. Prestrašene turnarje so - sredi pušk in bajonetov – pospremili na zastraženi ljubljanski kolodvor in tam so se ljubljanski Tevtoni poslovili od štajerskih gostov. Razjarjeni Slovenci so se razšli šele, ko so v Kazini ugasnile luči /.../.«⁹

5 Rok Stergar: Ljubljanski častniški zbor med prelomom stoletja in prvo svetovno vojno (1. del). V: Zgodovinski časopis, 52, 1998, št. 3, str. 368-369.

6 Dragan Matič: Sokolski izgred ali pretep v Šantlovi veži. V: Zgodovina za vse, 6, 1999, št. 1, str. 13.

7 Dragan Matič: Nemci v Ljubljani: 1861 – 1918. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2002, str. 188 (dalje: Matič, Nemci v Ljubljani).

8 Vasilij Melik: Slovenci 1848 – 1918: razprave in članki. Maribor: Litera, 2002, str. 138.

9 Matič, Nemci v Ljubljani, str. 260-261.

Dogodki leta 1886 so dobro napovedali prihodnost. Stavba se je znašla v središču slovensko-nemških nacionalnih sporov. Demonstracije pred Kazino pa so postale nekakšen tradicionalni del vsakokratnih protinemških shodov v vedno bolj slovenski Ljubljani. Devetdeseta leta 19. stoletja so prinesla dokončni razkol slovenske politike na liberalni in katoliški del. Kranjski Nemci so se po »Taaffejevem zatišju« v osemdesetih letih dejavno vrnili v politično življenje. Leta 1894 so ustanovili Nemško stranko, njeno vodstvo pa je prevzel vrhunski diplomat in politik baron Josef Schwegel. Po oblikovanju zavezništva med Nemci in slovenskimi liberalci v kranjskem deželnem zboru leta 1896 je protinemški boj »na ulici« po mnenju ljubljanskih Nemcev prevzela slovenska katoliška stran. Izgredi pred Kazino 20. februarja 1898 so v popolnosti opravičili to prepričanje. Tokrat so naelektreno ozračje zakuhali incidenti med visokošolci v Gradcu in na Dunaju, kjer naj bi maltretirali slovenske študente. Februarja 1898 je Ljubljana doživela nekaj preteпов med slovenskimi in nemškimi dijaki in študenti. Nemški visokošolci so bili organizirani v društvu Carniola, ki je imelo svoj center v Kazini. Burši so nosili uniforme in čepice s »frankfurtskim trakom« (trakom v barvah nemške trobojnice), kar slovenski dijaki niso ravno sprejemali z navdušenjem. Carniolci so »izza kazinskih oken mimoidočim večkrat kazali svoje čepice in trakove, včasih pa tudi osle.« V takšnem ozračju je pobudo prevzel novinar in katoliški aktivist Ivan Štefe, ki je izvedel, da nameravajo ljubljanskim buršem priti na pomoč kolegi iz Gradca in Dunaja. To informacijo je vehementno razširil tako v pisni kot ustni obliki, še zlasti pa je kot tajnik poskušal aktivirati člane Slovenske krščanskosocialne zveze. Po kasnejši sodnih zapiskih naj bi nek član Krščanskosocialne zveze v gostilnah razširjal naslednji scenarij: »Jutri pridejo Nemci iz Dunaja in Gradca, mi bomo šli v katoliško društvo, Nemci pa v Kazino. Katoliški se bomo zbrali v svojem domu in potem šli v zvezdo. Če bomo tam skozi Šternale šli in če bo kateri Nemcev kaj rekl, pa jih bomo nabili.« 20. februarja se je v parku Zvezda pojavila množica, ki je vzklikala nič kaj prijazna gesla v stilu: »Dol s čepicami, Pereant burši! Naj pogine Nemčija! Notri pojmo in jih vun vržimo! Na golažu jih bomo snedli!« Župan Hribar je ljudi miril, šel je celo v Kazino in prosil burše naj snamejo čepice, a so ga zavrnil. V Kazino so letela jajca, nekaj kazinskih šip se je soočilo z vrženimi kamni. Množico so razgnali orožniki, čeprav so si pomagali s kopiti in bajoneti, večjih posledic demonstracije niso imele.¹⁰

10 Prav tam, str. 310-312.

Kazinska restavracija po protinemških demonstracijah septembra 1908

Kazina je postala med slovenskimi nacionalisti tako osovražena, da jo je lahko skupila tudi takrat, ko protesti sploh niso bile naperjeni proti Nemcem. Pomladne demonstracije leta 1903 na Hrvaškem so v slovenskih deželah izzvale pravo solidarnostno gibanje. 19. maja 1903 je slovenska politika družno organizirala protestni shod v podporo Hrvatom in proti madžaronskemu banu Khuenu – Héderváryu. Po končanem shodu v mestnem domu pa je protimadžarska manifestacija dobila nenavaden obrat. Pred Kazino je shod mutiral v veliko protinemško demonstracijo, ki so jo oblasti zatrle šele s pomočjo orožništva in vojaštva. Množica je v parku Zvezda demonstrativno zapela »Hej, Slovani«, nakar je med ljudmi zavrelo, »začelo se je kričanje, letelo je kamenje, počila naj bi tudi dva strela, ki da sta priletela v okno Kazine.« Množica je hotela naskočiti kazinsko kavarno, a jo je policija razgnala. Kasneje se je izkazalo, da ni šlo za strele, ampak za projekte izvrstne frače, ki jo je lastnik »uporabljal za streljanje žab na Barju«. Demonstranti so trdili, da so na njih iz Kazine metali neke stvari in jih polivali z vodo, kar so »kazinoti« odločno zanikali. Že 7. junija 1903 so se izgredi pred Kazino ponovili, ko so ljubljanski turnarji v stavbi praznovali štiridesetletnico društva. Navkljub pozivom v časopisih, naj na nemške provokacije ne nasedajo, se je tudi tokrat na vogalu parka začelo zbirati večje število ljudi. Na kazinskem

Kazinska zastekljena veranda po protinemških demonstracijah septembra 1908

vrtu so turnarji izobesili »vsenemške zastave«, kar Slovencev prav gotovo ni umirilo. Bencin na ogenj je prilivalo tudi petje nemškonacionalnih pesmi. Razjarjena množica v parku je zahtevala, naj se odstranijo nemške zastave in čedalje močnejše pritiskala na kordon orožnikov pred Kazino. Župan Hribar se je ponovno osebno odpravil v stavbo in prosil turnarje naj snamejo zastave. Ker tega niso hoteli, je ukazal policiji, naj zaradi varnostnih razlogov sname zastave na silo. Po manjši zapletih so to tudi storili. »V Zvezdi so zagrmeli klici: 'Živila slovenska Ljubljana! Živil Hribar!'«¹¹

Ni nenavadno, da je bila kazinska stavba »udeležena« pri najhujšem mednacionalnem konfliktu pred prvo svetovno vojno. Septembrski dogodki 1908, ki so terjali dve smrtni žrtvi, so se v veliki meri odvijali ravno pred »nemško trdnjavo«. Potem ko so 13. septembra 1908 Nemci na Ptuj fizično napadli udeležence letnega občnega zbora družbe sv. Cirila in Metoda, so v Ljubljani dva dni kasneje organizirali protestni shod. Zborovanje se je sprevrglo v silovite demonstracije, na katerih je razjarjena množica demonstrantov iz stavb metala nemške napise. Po uradnem shodu so se demonstranti najprej odpravili pred Kazino, ki so jo pozdravili s točo kamenja in žaljivkami, nakar so se raztepli

11 Andrej Studen: Protinemški izgredi v Ljubljani 1903. V: Prispjevki za novejšo zgodovino, 38, 1998, št. 1-2, str. 15-19.

Kazina pred prvo svetovno vojno

po mestu.¹² Po pisanju Bože Borštnika ob 25. obletnici dogodkov v Kroniki slovenskih mest je bil »od prvih protinemških demonstracij napisan zakon, da mora ravno Kazina prva občutiti jezo našega zatiranega življa.«¹³

Vloga nemške trdnjave je Kazina opravljala vse do spremembe državnega okvira leta 1918. Takoj po prevratu je vlada stavbo sekvestirala. »Nastal je splošen nered. Poslopje je bilo v slabem stanju. Gorenje prostore je zavzela srbska vojaška oblast. V restavraciji je živetaril nekak oficirski dom.«¹⁴ Narodna vlada je zmrznila delovanje društva in mu postavila državnega upravitelja s pooblastilom društvenega odbora. Postopek po vsej verjetnosti pravno ni bil dovolj utemeljen, saj so ga Nemci naslednji dve leti poskušali ovreči. Nemški člani so društvo množično zapuščali, upravitelj Jožko Bitenc pa je na skrivaj sprejemal nove člane samo iz vrst Jugoslovanske demokratske stranke (JDS). Prvi občni zbor je sklical Bitenc šele 20. junija 1921, ko je bila Deželna vlada v rokah slovenskih liberalcev. Obvestilo o občnem zboru pa je objavil le nekaj dni pred zborom. Opozicijske stranke so

12 Branko Goropevšek: Odmev in pomen septembrskih dogodkov leta 1908. V: Granda, Stane (ur.), Šatej, Barbara (ur.): Slovenija 1848-1998: Iskanje lastne poti. Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998, str. 116-117; Andrej Pančur: Nacionalni spori, Politično Življenje, Avstrijska doba 1848-1918. V: Slovenska novejša zgodovina od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije : 1848-1992 : prva knjiga. Ljubljana: Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 36-38.

13 Božo Borštnik: Ob 25letnici septembrskih dogodkov. V: Kronika slovenskih mest, 1, 1934, št. 1, str. 53.

14 Dr. Iv. Lah: »Zvezda«. V: Kronika slovenskih mest, 2, 1935, oglasna priloga (dalje: Lah, »Zvezda«), str. 54.

Park Zvezda pred drugo svetovno vojno

bile ogorčene, jasno je postalo, da si hoče JDS na sumljiv način prisvojiti društvo in pripadajočo stavbo. Na pobudo odpadlega socialista Albina Prepeluha in narodnega socialista Ogrina je opozicija v nekaj dneh zbrala več kot 100 novih prijav za vstop v društvo. Upravitelj Bitenc pa o teh potencialnih članih ni hotel odločati, menil je, naj o njih odloča novoizvoljeni odbor. Ki ga bi, kako primerno, izvolili seveda iz vrst »preverjenih« članov. Opozicija se ni pustila, na zasedanje občnega zbora so prišli tudi njihovi »člani«, ki so Bitencu očitali nepravilnosti. Ta je preložil občni zbor in privolil v pogajanja. Na občnem zboru 24. junija 1921 je upravitelj s pomočjo varnostnikov v stavbo spustil samo tiste člane, ki so imeli izkaznico. Tako so z veliko večino izvolili novo vodstvo, ki so ga sestavljali prominentni demokrati. Pred Kazino se je zbrala množica, ki je pod vodstvom ljubljanskega župana Antona Peska neuspešno protestirala. Kazino so dobili pod okrilje slovenski liberalci.¹⁵ Prostore v stavbi so dobile mnoge dejavnosti pod pokroviteljstvom liberalcev (npr.: klub arhitektov, avtomobilski klub, aeroklub Naša krila itd.).¹⁶

Prevrat je prinesel tudi novega najemnika gostinskih prostorov. Fran Krapež, lastnik prve deklarativno slovenske Narodne kavarne, ki se je do potresa nahajala v Fischerjevi hiši na Kongresnem trgu, po potresu 1895 pa se je preselila na vogal Dvornega in Kongresnega trga, si je že pred prevratom želel prevzeti prostore

15 Ervin Dolenc. Kulturni boj : slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS. Ljubljana : Cankarjeva založba, 1996, str. 57-59.

16 Glej npr.: Boris Wider, Naša kronika. V: Kronika slovenskih mest, 3, 1936, št. 3, str. 193.

nemške Kazine. »Mlada Narodna kavarna, ki se je bila izgubila iz prenavljajoče se slovenske Ljubljane, in stara nemška kazina, ki je samozavestno stala na najbolj prometni točki in izzivala s svojim preživelim nemškutarstvom, sta bili kakor dve trdnjavi, vsaka na svoji strani Zvezde. Težko si je bilo misliti, da bo mlajša trdnjava premagala starejšo.« V času septembrskih dogodkov 1908 so ga aretirali, »češ da je pomagal nositi lestev, da so drugi snemali nemške napise.« Krapež je z obnovljenim društvom Kazina sklenil pogodbo, »da bo prenovil in preuredil vse pritlične prostore, vrt in prostor pred kavarno.« Postavil je nov paviljon v Zvezdi ter začel z ambiciozno gradnjo kavarne, restavracije in kleti. »Končno je bila prenovljena kavarna. V nji je zavelo novo bujno življenje. Zvečer sploh nisi dobil več prostora. /.../ Nato je bila otvorjena restavracija /.../ in potem klet. Vsa Ljubljana je drla vanjo. Igrali so akademiki, ki so obenem študirali.« A Krapež ni imel sreče. Preden je končal dela, je nastopila kriza, podjetje je začelo propadati in leta 1935 ga je doletela smrt. Zvezdo je prevzel kavarnar Rajko Zupan, ki jo je ponovno prenovil.¹⁷

Med 2. svetovno vojno je stavba služila kot glavni štab italijanske in nato nemške vojske. Leta 1943 so ljubljanske ženske organizirale demonstracijsko gibanje za boljše razmere v zaporih in izpustitev moških. Poleg drugih točk v mestu so redno protestirale tudi pred italijanskim vojaškim poveljstvom v Kazini.¹⁸ Po končani vojni je društvo Kazina z darilno pogodbo stavbo prepustilo Komunistični partiji. Ta je Kazino zamenjala z državnimi organi za drugo stavbo. S tem je država postala lastnica stavbe. V povojnem obdobju so bili v stavbi različni državni organi, še zlasti ljudska skupščina, ki je zasedala v veliki dvorani. Po izgradnji novega skupščinskega poslopja leta 1959 pa se je v stavbo vselil Inštitut za zgodovino delavskega gibanja (po letu 1988 Inštitut za novejšo zgodovino). Prostore je dobil tudi Sociološki in filozofski inštitut, ki se je kasneje preselil drugam. V šestdesetih letih so se v stavbo naselile različne študentske dejavnosti. Inštitut za novejšo zgodovino, ki je od leta 1959 upravitelj stavbe, daje v času pisanja v najem prostore Arhivu Republike Slovenije, Slovenskemu narodnemu gledališču – Opera in balet, akademski folklorni skupini France Marolt ter Kazini d. o. o., podjetju za pospeševanje razvoja in organizacije novih oblik plesne dejavnosti.

¹⁷ Lah, »Zvezda«, str. 55-56.

¹⁸ Vida Deželak Barič: Na svidenje prihodnje sredo : ženske demonstracije v Ljubljani 1943. Ljubljana : Zgodovinsko društvo, 2005, str. 22-41.